

зроблено відхід від станового принципу. Зокрема, земські начальники розглядали справи, суб'єктами позовів яких були усі жителі дільниці, незалежно від станової приналежності. Вищий нагляд і контроль за земськими начальниками здійснював Земський відділ Міністерства внутрішніх справ і безпосередньо сам міністр. Вищими судовим інстанціям вони не підпорядковувались.

Запровадження інституту земських дільничних начальників внесло вагомі зміни до структури судових органів, наблизивши суд до населення і встановивши контроль за волосними судами, але сама система судочинства все ще залишалась досить складною. Поряд із мережею загальних судових установ було збережено станові судові органи, зокрема для селян. виправити ситуацію була покликана реформа 1912 р., за якою земські начальники позбавлялись судових повноважень і перетворились на адміністраторів, а мировий суд було поновлено.

Посилання

1. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Изд. 6-е, доп. – М.: Тов. «Рассвет», 1896. – 797 с.
2. Генкин Д.М. Местный суд и его реформа. – М.: Тип. «Русский труд», 1910. – 94 с.
3. Гессен И.В. Судебная реформа. – СПб., 1905. – 267 с.
4. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
5. Зайончковский П.А. Закон о земских начальниках 12 июля 1889 г. // Исторические науки. – 1961. – № 2. – С.42-72.
6. Корелин А.П. Дворянское дело в пореформенной России. 1861-1904. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука. – 1979. – 303 с.
7. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л., 1978. – 245 с.
8. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. 1889 г. – Т. IX. – СПб., 1891. – № 6196.
9. По жалобам на действия земских начальников Черниговской губернии. – 1897 – 1903. – 411 арк. // Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 1291, оп. 29, спр. 135.
10. Правила об устройстве судебной части и производстве судебных дел в местностях, в которых введено Положение о земских участковых начальниках // СЗРИ. – Прод. 1912 г. – Ст. к Т. XVI.
11. О результатах ревизии крестьянских учреждений Черниговской губернии. – на 216 л. – март 1908 – июнь 1909 // РГИА, ф. 1291, оп. 31, д. 99.
12. Дело Земского Отдела со сведениями о числе и роде судебных дел в рассмотрении каждого земского начальника Черниговской губернии. – 15 октября 1894 – 13 января 1905. – 310 л. // РГИА, ф. 1291, оп. 39, д. 44.
13. Дело земского начальника 5 участка Остерского уезда. Дело о нарушении лесного устава в Косневском лесничестве и другие документы. – 1912. – 125 л. // Государственный архив Черниговской области (далі – ДАЧО), ф. 901, оп. 1, спр. 1.
14. Устав уголовного судопроизводства // СЗРИ. – 1898. – Т. XVI. – Ч. I.
15. История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711-1911 гг.: В 4 т. – СПб., 1911. – Т. 4. – 529 с.
16. Повопросам о заочном разбирательстве по гражданским делам, о понудительном исполнении по актам, сокращенном судопроизводстве и об обеспечении доказательств в местностях, где введено Положение о Земских участковых начальниках // РГИА, ф. 1291, оп. 30, д. 79.

17. По вопросу о разъяснении земским начальникам относительно обязательности и для них обращать несосершеннолетних, при указанных в законе условиях, взамен тюремного заключения в исправительные приюты или колонии для несовершеннолетних преступников. – Январь 1901 – март 1902. – 13 л. // РГИА, ф. 1291, оп. 30, д. 44.

18. Устав гражданского судопроизводства // СЗРИ. – Изд., 1898. – Т. XVI. – Ч. I.

Вашченко А.В. Судебные полномочия земских начальников и средства их реализации (на материалах Черниговской губернии)

В статье, в контексте проблемы реформирования системы управления и суда Российской империи второй половины XIX – начала XX вв., рассматриваются вопросы объема судебных полномочий земских начальников и средства их реализации.

Ключевые слова: Российская империя, Черниговская губерния, судебная система, земские начальники, судебные полномочия, крестьянство.

Vashchenko A.V. Land captains' court authorities and means of their realization (based on materials of Chernihiv governorate)

The article reviews issues of the scope of land captains' court authorities and means of their realization – in the context of the problem of executive system and court reforming in Russia empire in the second half of the XIXth – the beginning of XXth century.

Key words: Russian empire, Chernihiv governorate, legal system, land captains, court authorities, peasantry.

24.03.2012 р.

УДК 94(477):347.191.11(477.41) «1861-1917»

М.Г. Казьмирчук

СКАРГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 РР.)

У статті аналізуються скарги населення Київської губернії пореформеного періоду та можливості вивчення їх як повноцінних джерел з вивчення соціально-економічних процесів.

Ключові слова: скарги, соціально-економічні зміни, Київська губернія, пореформений період.

Скарги становлять більшу частину джерел з вивчення соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Вони зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівах і мають певні особливості. Деякі дослідники використовують скарги при дослідженні, але на їхню характеристику мало звертають уваги. Джерелознавці ж аналізують скарги, мало звертаючи уваги на їхній потенціал у розкритті історії повсякденності та соціально-економічних процесів. Тому актуальність вивчення скарг як джерел, що висвітлюють пореформені зміни у Київській губернії, полягає у малодослідженості цієї проблеми серед сучасних науковців. Звернення

до цієї теми актуалізує проблему джерел, які не використовувалися дослідниками соціально-економічних процесів в Україні.

Значну кількість матеріалів ЦДАК України становлять скарги, доповідні, кримінальні справи, що стосуються формування пореформених відносин селян, поміщиків та буржуазії. Так, у фонді 442 міститься справа про вбивство сільською сторожею у містечку Богуславі Канівського повіту селянина Ляшенка, поміченого при порубці поміщицького лісу [19, 1-5 зв.] та доповідна про утиски з боку місцевого цукрового заводу селян Яроповичів Сквирського повіту [30, 24-25]. У таких справах, як правило, присутні офіційні документи з проведених розслідувань із найдрібнішими деталями, що дає змогу відтворити обставини виникнення, хід справи, але у небагатьох випадках прочитати також резолюцію начальства про розв'язання проблеми. Серед скарг, підписаних окремими людьми та групами осіб, є також анонімні доповідні [30].

Взаємини між сільськими властями та поміщиками пореформеного села можна простежити у заяві-скарзі сільського старости села Кантеліна Липовецького повіту на місцевого поміщика [31, 2-2 зв.]. Земельні суперечки між міщанами, селянами та поміщиками після аграрної реформи 1861 р., особливо за розмежування пасовиськ та сіножатей, можна знайти у рапортах та матеріалах допитів, проведених справниками [19, 1, 2 зв.]. Становище селянської молоді, процеси урбанізації, складання відносин робітників і роботодавців, а також політику підприємців у робітничому питанні можна простежити за матеріалами прохання-скарги селян села Ксаверів Черкаського повіту у 1912 р. на Скомороський цукровий завод [33].

Дослідження скарг висвітлює також проблему взаємовідносин церковнослужителів і селян, засвідчує ступінь релігійності селянства, діяльність вищого духовенства в залагодженні конфліктних ситуацій у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. До того ж це певною мірою спростовує тезу про «релігійну забитість» селянства, довірливість, пасивність, несвідомість та аморфність цього стану [23].

Вивчаючи соціально-економічні зміни у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст., слід окремо виділити прохання і скарги робітників, їхніх сімей на тяжкі умови праці [33] та на невідгядне для селян сусідство з цукровими заводами [32]. До рук дослідника цілком завершена справа потрапляє рідко, але трапляються випадки, коли можна відстежити всі перипетії скарг та урядових постанов щодо них. Такою є справа про орендатора-єврея А. Фердмана та робітників-селян. У ній присутня характеристика самого орендатора-роботодавця, відомості про заробітну плату, умови роботи та реакція на них робітників. Окрім цього,

у справах є урядові розпорядження з приводу скарг робітників на роботодавців [28].

Важливою проблемою пореформеного періоду стало повернення боргів дворянами, що висвітлюється у скаргах, проханнях і доповідних записках. Так, відомий землевласник граф В. Потоцький скаржився на єврея-купця Л. Френкля, який був його головним кредитором [24, 1], а дворянин Ф. Пашковський скаржився на несправедливе позбавлення його майна та розорення [18, 2, 3]. Цінним матеріалом при дослідженні соціально-економічного життя у Київській губернії можуть слугувати фінансові претензії священників до поміщиків. Зокрема, скарги священників про повернення боргів надходили на поміщиків Сквирського повіту Хамця [26, 11-13 зв.], Таращанського повіту Свейковського [26] та поміщика із села Махедон Абрамовича [27, 1].

Суттєвий інтерес становлять неопубліковані нарративні джерела, тобто джерела особового походження, а саме листи-скарги за 1889-1890-ті рр. службовців мастків та заводів Ф. А. Терещенка на роботу заводів та з особистих питань. Так, із листів можна довідатися про заробітну плату, умови праці, тривалість робочого дня та вільного часу, житлові умови, розвиток охорони здоров'я тощо. Саме у цих листах найбільше прохань та скарг [35, 138]. Окремі листи стосуються натуральної зарплати та охорони здоров'я робітників, які фінансово лягали на промисловців, а отже є і численні скарги за 1897-1898 рр. фабрикантів до уряду [7]. Рівень життя робітників Київської губернії висвітлюється у скаргах робітників за 1902-1909 рр. [8; 9]. Напружені відносини на заводах висвітлюють скарги робітників на несанкціоновані стягнення та штрафи. Так, збереглася скарга батьків неповнолітніх робітників із села Ксаверівки Київської губернії на директора економії Товариства Скомороського цукрового заводу у Сквирському повіті. Правління цукрового заводу звернулося до суду Сквирського повіту із позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для його продажу [33, 1-7].

Скарги розкривають і такі важливі аспекти соціально-економічних змін, як трансформація відносин у сімейно-родинних групах Київської губернії. Особливо ці зміни простежуються в середовищі духовенства, для якого шлюб був лише угодою та «ідеальною моделлю» для її наслідування парафіянами [6, 458]. Скарги від паніматок стали у другій половині XIX ст. звичним та поширеним явищем. Так, у 1899 р. Київська консисторія розглядала скаргу дружини священника Євфросинії Богорської на перелюб її чоловіка Андроника Митрофановича Богорського з Марією Василівною

Ласкавою та на погане до неї ставлення [15, 3, 70]. Паніматка Марія Оппокова із села Рудого Сквирського повіту Київської губернії скаржилася на свого чоловіка Володимира Оппокова, бо терпіла його знущання 39 років. Чоловік її бив, а вона голодувала та бідувала через нього. Панотець не давав ніякого одягу та виганяв її із квартири, на очах у свідків бив ледь не до смерті [14, 2, 5]. У жорстокому ставленні до паніматки та селян був звинувачений у 1905 р. і священник Михайло Поржецький із села Красеньке Липовецького повіту Київської губернії. Паніматка Марія скаржилася на розтрата чоловіка, побої та утримання панотцем ще й співмешканки Варвари Лисакової [13, 4, 6, 15].

Скарги від селян стосувалися поведінки та особистого життя духовенства Київської губернії. За скаргою селянки Анни Скіргойли священник із села Ромашок Канівського повіту Київської губернії В. Шумський топив свою дружину Катерину у криниці, часто бив її [17, 2, 4]. У 1875 р. селянин Ткач порушив справу про зловживання місцевого священника села Янишівки Таращанського повіту Д. Демуцького. Слідство виявило «вкрай непомірні вимагання грошей при виконанні духовних треб священником Демуцьким, якому за здійснення таїнства шлюбу бідняком селянином Євдокимом Коваленком було сплачено 15 руб.». У 1875 році до Демуцького було принесено дитину Коваленка і той відмовився її охрестити. Селянину довелося звертатися до священника сусіднього приходу в селі Богатирка Таращанського повіту, але той, «побоюючись помсти священника Демуцького», також відмовився хрестити немовля. Лише у далекому селі Кривець Таращанського повіту вдалося дитину охрестити. В результаті через поїздки з дитиною взимку у пошуках церкви для хрещення немовля застудилося і померло. Коли ж Коваленко звернувся з проханням про поховання немовляти, то Демуцький відмовився й це зробити, і лише наступного дня церковний причетник поховав небіжчицю. Такі вчинки Демуцького пояснювалися злобою до Коваленка через його скаргу і повернення грошей [23].

Того ж року було відкрито справу парафіяльного священника села Юшки Київського повіту Якова Тарасевича, який погоджувався відспівувати померлих та здійснювати свої обов'язки лише за умови обробітку його земель. Коли у селянина Петра Горбача померла мала дитина і він прийшов до священника, той вигнав його, бо селянин не обробляв його землю. Дії священника настільки обурили громаду, що Тарасевичу було наказано протягом двомісячного терміну знайти собі інше місце, бо у Юшках він не міг залишатися [23, 1, 5].

У 1875 р. відбулася ще одна гучна справа – селяни-власники Ситківців Липовецького повіту подали скаргу губернаторові на місцевого

священника В. Оппокова за нестерпне вимагання грошей при виконанні духовних треб, при чому настільки великих, що вони не в змозі були сплачувати державні повинності. Селяни писали: «Не можемо далі терпіти та переносити дії та помсту священника нашої парафіяльної церкви Василя Оппокова, який дозволяє собі, незважаючи на закони, називати власних парафіян під час богослужіння різними лайливими словами, кожного лаяти та мститися невідомо за що». Селяни сумували за попереднім священником Василем Кудрицьким, добрим та уважним, якого перевели в село Сичівку Уманського повіту невідомо чому, а на його місце із Сичівки перевели Василя Оппокова. Можливо, як у попередньому випадку, Оппоков вже провинився там і йому наказали знайти собі інше місце, але замість того, щоб заспокоїтися, він почав мститися новим парафіянам. Спочатку було помітно, що Оппоков намагався виправити свої колишні дії та зажити на новому місці добру славу, тому селяни ні в чому йому не відмовляли, працювали своєю худобою на городі священника, аби поправити його становище. Але так тривало недовго. Оппоков постановив, що коли хтось у селі помре, то родичі мають сплатити за поховання від 6 до 20 руб.; проведення ж шлюбної церемонії коштувало від 12 до 15, а то й 25 руб. сріблом, освячення – від 3 до 5 руб. Якщо селяни не давали за поховання 6-20 руб., то священник не входив із дому і небіжчика ховали без відспівування, «можна сказати, як єврея», а якщо не сплачували за шлюбну церемонію, то шлюб вважався незаконним [23].

Ще однією гучною справою у 1877 р. стало прохання до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора селян Юрківки Звенигородського повіту. Селяни М. Мошура, Г. Дмоганенко та П. Лисенко скаржилися на утиски з боку парафіяльного священника Саввіна, через що всі вирішили не звертатися до нього за потребами. Селяни вимагали його переведення на інше місце, однак митрополит Київський Арсеній визнав це передчасним. Слідство проводив священник міста Шполи Звенигородського повіту Іван Стасіневич. Ця справа розглянута у Київській духовній консисторії. Священик Саввін обжалував вирок на скаргу селян, тому справа була передана на розгляд священнику Іоанну Бересяницькому. Слідство затягнулося, бо селяни були незадоволені результатом. Саввін, студент Київської Духовної семінарії, мав церковні нагороди і підтримку протоієрея Сікорського. Але у зв'язку з великою кількістю скарг селян Саввіна зрештою було переведено до села Кобринове Звенигородського повіту [22].

Дослідження етнорелігійних відносин у Київській губернії упродовж 1861-1917 рр. також можливе завдяки скаргам населення. Серед них є скарги євреїв-іудеїв до Міністерства внутрішніх справ та до Сенату на відмову надавати дозвіл на

побудову синагог та закриття молельень, що не припинялися протягом 1869-1897 рр. [12, 200]. Так, збереглася скарга 1889-1910 рр. євреїв міста Києва про відмову Київського губернського правління відкрити у центральній частині міста єврейську молельню та хедери – молитовні школи [10, 180]. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям, за винятком купців першої гільдії, заборонялося проживати. Але у 1898 р. відомий цукрозаводчик Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу (на нинішній вул. Шота Руставелі) [2, 240]. Таким чином, покровителями іудаїзму були купці та буржуазія єврейського походження [11, 46].

Особливо велика кількість скарг збереглася від селян Київської губернії. Це заява-скарга сільського старости села Кантелина Липовецького повіту на місцевого поміщика про недотримання ним святкових днів і примус до праці у ці дні власних селян-службовців. Із резолюції на скаргу можна довідатися, що поміщик залишався особою непідзвітною селянському управлінню і староста не міг пред'являти йому претензій, та ще й в обхід власного начальства [31, 2-2 зв.]. Анонімною є записка-скарга на управителя-німця із Юзефівського маєтку Бобринських у Чигиринському повіті, який не визнавав ані свят, ані «високорождественних» днів, а примушував працювати і у свята, і у царські дні [30, 24; 34, 10]. Скаржився і робітник-селянин із Мотижина Київського повіту на поміщика А. Фердмана у 1883-1884 рр. за те, що із робітників вираховувалося 1-2 руб. за кожен пропущений день, який припадав на невелике свято [28, 2].

Отже, інформативним джерелом з вивчення соціально-економічних змін у Київській губернії є листи-скарги. Вони містять повідомлення про подію, (нехай дещо суб'єктивне), яке більшою або меншою мірою висвітлює всі перипетії. Увага дослідника повинна зосереджуватися не тільки на тому, що відбулося на думку автора скарги, а й як саме він розповідає про події, як через них відтворюються уявлення дописувача про ідеальне, бажане, порушення та правила. Тільки так можна наблизитися до об'єктивності проблеми, адже аналізуючи події давнини, слід брати до уваги настрої та сподівання людей, які жили у досліджуваний період.

Посилання

1. Благочинные церквей вне г. Киева // Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1894 год. – К., 1895. – 37 с.
2. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
3. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 10 (6 мая). – С. 135.
4. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 2 (16 января). – С. 13.

5. Кучеренко М.О. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. – К.: Кий, 2006. – 454 с.

6. Опря Б.О. Дружини православних священників та їх роль у сін'ї в кінці XIX – на початку XX ст. / Б.О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 458-464.

7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 20, оп. 13 а, спр. 5, 44 арк.

8. РДІА, ф. 23, оп. 20, спр. 598, 40 арк.

9. РДІА, ф. 23, оп. 24, спр. 1175, 57 арк.

10. РДІА, ф. 821, оп. 1, спр. 151, 185 арк.

11. РДІА, ф. 821, оп. 8, спр. 53, 170 арк.

12. РДІА, ф. 821, оп. 8, спр. 53, ч. 1, 221 арк.

13. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 946, спр. 113, 125 арк.

14. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 947, спр. 166, 8 арк.

15. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 954, спр. 460, 240 арк.

16. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1821, 300 арк.

17. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1063, спр. 69, 6 арк.

18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 147, 4 арк.

19. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 43, спр. 172, 5 арк.

20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 124, 59 арк.

21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 216, 5 арк.

22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 279, 8 арк.

23. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 371, 9 арк.

24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 174, спр. 63, 6 арк.

25. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 58, 36 арк.

26. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 115, 4 арк.

27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 191, спр. 27, 1 арк.

28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 52, 26 арк.

29. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 60, 18 арк.

30. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 617, спр. 238, 28 арк.

31. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 98, 6 арк.

32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 710, спр. 387, 8 арк.

33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 711, спр. 360, 7 арк.

34. ЦДІАК України, ф. 574, оп. 1, спр. 205, 334 арк.

35. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 541, 340 арк.

Казьмирчук М.Г. Жалобы как источник изучения социально-экономических преобразований в Киевской губернии (1861-1917 гг.)

В статье анализируются жалобы населения Киевской губернии после реформенного периода и возможности их изучения как полноценных источников по изучению социально-экономических процессов.

Ключевые слова: жалобы, социально-экономические преобразования, Киевская губерния, пореформенный период.

Kazmyrchuk M.H. Complaints as a source for study of socioeconomic transformation at the Kyiv province (1861-1917)

In the article complaints of the population of Kyiv province at the after reformation period and their potential as source of full value for socioeconomics' investigation are analyzed.

Key words: complaints, socioeconomic transformation, Kyiv province, after reformation period.

23.03.2012 р.